

Жолдошова К.Ж.

преп. Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ АЙРЫМ ТИПОЛОГИЯЛЫК ЖАЛПЫЛЫКТАР

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз фольклористикасындагы эпос жанры маселеси боюнча айрым көз караштар талданып, кыргыз жана алтай фольклорунун тектешиги маселеси каралды. Изилдөөнүн максаты - аталган эки элдин эпосторундагы орток жана архаикалык мотивдерди бөлүп алып, алардын типологиялык жалпылыктарын салыштырып иликтөө болуп саналат. Изилдөөдө салыштыруу, типтештирүү, сыпаттоо жана тектештирүү методдору колдонулду. Изилдөөдөн алынган натыйжалар катары кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгындагы орток эпикалык чыгармаларына басым жасалгандыгын белгилөөгө болот. Натыйжалардын илимий баалуулугу кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгына азыркы көз караштан туруп мүнөздөмө берилип, жанрдык түрлөр, алардын арасындагы байланыш, типтүү белги-касиеттер, окшоштуктар жана айырмачылыктардын талдануусунда аныкталды. Мындагы алынган натыйжаларды жана талданган материалдарды жалпы билим берүүчү мектептердин, атайын кесиптик орто окуу жайлардын, ЖОЖдордун филологиялык багыттагы адистиктеринде сабак өтүүдө колдонууга болот. Тема боюнча перспективалык изилдөөлөрдө макаладан алынган тыянактарды кыргыз жана алтай элдеринин оозеки элдик адабиятын жанрлар арасында андан ары тереңдетип өздөштүрүүдө пайдалануу сунушталат.

Негизги сөздөр: кыргыз жана алтай фольклору; тектештик; жанрлар; орток сюжет; архаикалык мотивдер; типологиялык жалпылыктар.

НЕКОТОРЫЕ ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОБЩНОСТИ КЫРГЫЗСКОГО И АЛТАЙСКОГО ФОЛЬКЛОРА

В статье анализируются некоторые взгляды на проблему эпического жанра в кыргызском фольклоре как на предмет исследования, а также рассматривается вопрос сходства кыргызского и алтайского фольклора. Цель исследования – выделить общие и архаические мотивы в эпосах этих двух народов и сравнить их типологические общности. В исследовании использовались методы сравнения, типизации, описания и классификации. Результаты исследования сосредоточены на общеэпических произведениях кыргызского и алтайского фольклора. Научная ценность результатов характеризуется современным подходом к фольклору кыргызов и алтайцев, раскрывающимся при анализе жанровых типов, их соотношения, типичных черт, сходств и различий. Полученные результаты и проанализированные материалы могут быть использованы при обучении в общеобразовательных школах, средних специальных учебных заведениях, вузах, на филологических специальностях. Перспективное исследование темы предполагает использование выводов статьи при дальнейшем углубленном изучении устной народной литературы кыргызов и алтайских народов в жанровом разрезе.

Ключевые слова: кыргызский и алтайский фольклор; сходство; жанры; общий сюжет; архаические мотивы; типологическая общность.

SOME TYPOLOGICAL COMMUNITIES OF THE KYRGYZ AND ALTAI FOLKLORE

The article analyzes some views on the problem of the epic genre in Kyrgyz folklore as a subject of research, and also discusses the issue of similarities between Kyrgyz and Altai folklore. The purpose of the study is to distinguish between common and archaic motifs in the epics of these two peoples and to compare their typological similarities. The study used methods of comparison, typing, description and classification. The results of the study focus on common epic works of Kyrgyz and Altai folklore. The scientific value of the results is characterized by a modern approach to the folklore of the Kyrgyz and Altaians, revealed in the analysis of genre types, the relationship between them, typical features, similarities and differences. The results obtained and the analyzed materials can be used in teaching philological specialties in secondary schools, vocational schools and universities. A promising study of the topic involves the use of the conclusions of the article in the further deepening of the oral folk literature of the Kyrgyz and Altai peoples among the genres.

Key words: kyrgyz and altai folklore; similarity; genres, common plot; archaic motives; typological commonality.

Киришүү. Тарыхый, генетикалык жана тилдик-маданий тектештиги бар кыргыз жана алтай элдеринин эпикалык чыгармачылыгындагы орток сюжеттик мотивдердин типологиясын тарыхый-фольклордук аспектиден талдоого алуу жана баа берүү зарылчылыгы изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугун аныктап турат. Учурдагы кыргыз-алтай элдеринин карым-кагыштары кеңейип, коммуникативдик алакалары тереңдеп бара жаткандыгы изилдөөнүн темасын тандоого негиз болду. Кыргыз элинин улуттук өзүн таанып-билүүсү жана руханий турмушу узак тарыхый жашоосунда коңшулаш элдер менен эриш-аркак өнүккөн. Ошол себептүү кыргыздардын жана алтайлыктардын маданий турмушунун көркөм сөз материалдарынын негизинде эпикалык чыгармачылыгын тарыхый-фольклордук планда талдоо жана баа берүү зарылчылыгы келип чыгат. Эки элдеги эпостор - кыргыз элинин көптөгөн кылымдар бою сактап, ыйык тутуп, улам толуктап келе жаткан көркөм сөз мурасы, улуттук сыймыгы катары баалануучу чыгармалар. Макалада тутумунда архаикалык сюжеттер сакталып калган “Эр Төштүк”, “Маадай-Кара” эпосторуна басым жасалды. Бул эпостордун мазмунунда көптөгөн доорлорду камтыган катмарлануулар орун алып түрдүү мүнөздөгү сюжеттик мотивдер кездешет. Ошондуктан макаланын максаты катары аталган эки элдин эпосторундагы орток көөнө мотивдерди бөлүп алып, алардын типологиялык жалпылыктарын салыштырып иликтөөнү тандап алдык.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Макаланын объектиси алтай жана кыргыз фольклористикасындагы типологияга байланышкан айрым актуалдуу маселелер болуп саналат, предмети катары кыргыз фольклористикасындагы эпос жанры маселеси боюнча айрым көз караштар, алтай фольклору менен тектештиги тандалып алынды. Изилдөө салыштыруу, типтештирүү, сыпаттоо жана тектештирүү методдоруна негизделет.

Негизги бөлүм. Тарых барактарында, түрдүү өңүттөгү илимий изилдөөлөрдө кыргыздардын Түштүк Сибирь аймагында жашаган алтай, хакас, шор, тыва, якут (саха уранхай) сыяктуу элдер менен генетикалык, маданий-экономикалык, этнографиялык, тилдик ж.б. тектештиги тууралуу бир топ иликтөөлөр бар [1; 3; 5]. Айрыкча алтай элинин кыргыз эли менен ар тараптуу жакындыгы, тарыхый тагдырларындагы терең тектештиги баса көрсөтүлүп келет. Элдик оозеки чыгармачылыктагы эпос жанры аталган элдерде калыптануунун жана өнүгүүнүн узак этаптарын басып өтүшкөн. Бул элдик чыгармалар тамырлаш эки элдин жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак болуп саналат. Эпостордун бул өзгөчөлүктөрү XIX кылымдагы В.В.Радлов, Ч.Ч. Валиханов баштаган изилдөөчүлөрдөн тартып эле илимий эмгектеринде белгиленип баштаган. Фольклордук-этнографиялык планда С.С.Суразаков, И.В.Пухов, Мелетинский С.Е., Л.Я.Штернберг, С.А.Токарев, А.Н.Бернштам, В.М.Жирмунский ж.б. фундаменталдык изилдөөлөрүн жаратып кетишти. Ал эми кийинки кылымдарда калыптанып өөрчүүгө жетишкен кыргыз фольклористикасында фольклордук жанрлардагы, анын ичинде биз изилдөөгө алган эпостордогу архаикалык мотивдер фольклорист, этнограф окумуштуулар Э.Абдылдаев, Р.З.Кыдырбаева, Т.Абдыракунов, Р.Сарыпбеков, Б.Кебекова, И.Б.Молдобаев ж.б. эмгектеринде өз проблемаларына байланыштуу айрым каралган [7].

Жогоруда аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө фольклордук, этнографиялык, тарыхый ж.б. жагдайда эки элдин эпосторунун оозеки эпикалык салттарынын өнүгүүсүнүн өзөктүү маселелери болгон эпостун келип чыгуусу, стадиялык-тарыхый өрчүшү, поэтикасы жана образдык тутуму, айтуучулук өнөр, эпостордун варианттарын салыштырмалуу изилдөө, эпикалык мейкиндик жана убакыт маселеси, алардагы көөнө катмарлар ж.б. каралган жана бул иштер улам кийинки окумуштуулардын муундары тарабынан улантылууда.

Фольклорист Э.Абдылдаевдин (1987) пикири боюнча эпостордун көөнө катмары тектеш эки элдин эң көөнө тарыхын – элдин калыптануу этабын чагылдырары берилген. Р.З. Кыдырбаева (1980) кыргыз, алтай эпосторунун тектештигине көңүл бөлүү менен алардагы көптөгөн кылымдарда калыптанган катмарланууларды баса белгилейт жана алардын оозеки табиятына байланыштуу келип чыккан өзгөчөлүктөргө токтолот [6]. Окумуштуунун пикири боюнча эпостордогу көөнө катмарлар алардагы архаикалык мотивдердин, сюжеттердин, образдардын жана көркөм туюнтуу каражаттарынын системасынан түзүлөт. Окумуштуу Т. Абдыракунов-

дун (1981) илимий талдоолору кыргыз элинин тектеш элдер менен анын ичинде алтай эли менен тарыхый-маданий, фольклордук байланышынын тарыхый фактыларына, диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн реалдуу турмуш менен байланыштуулугуна таянат. Эки элдин орток сюжетке ээ болгон оозеки чыгармачылыгы айрым иликтөөгө алынган. Р.Сарыпбековдун “Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясына жана Алмамбеттин образын ачууга байланыштуу эмгектеринде архаикалык мотив маселесинин жана жалпы эле эпос таануунун теориясына арналган бир топ материалдар орун алып, алтай жана кыргыз эпосторунун мисалында салыштырма талдоолор жүргүзүлгөн, фольклордук эпикадагы эпостордун жаралышында өзөк болгон архаикалык мотивдердин ролуна басым жасалса, ал эми этнограф И.Б. Молдобаев (1989) өз эмгектеринде тектеш элдердин эпосторун тарыхый-этнографиялык жагдайда талдоого алуу менен бирге архаикалык мотивдер боюнча да жазма булактарга кайрылуу менен өзү изилдөөгө алган проблематикага байланыштуу токтолуп кеткен жана аларды түрк тилдүү элдердин этнографиялык мисалында салыштырмалуу талдоого алган [8].

Кыргыз жана алтай элдери өздөрүнүн карт тарыхында эпикалык маданияттын бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Узак доорду камтыган карт тарыхында кыргыздар абдан бай, уникалдуу оозеки чыгармачылыкты жараткан. Эпикалык чыгармалар ооздон-оозго өтүп, эчендеген муундар тарабынан кылымдан-кылымга жетип, улам жаңырып, алымча-кошумчалар менен иштелип чыккан элдик казына болуп азыркы мезгилге чейин убакыттын сыноосунан өткөн көптөгөн көркөм мурастар бизге келип жетти, көптөрү оозеки табиятына байланыштуу унутулуп калган. Көчмөн цивилизацияга байланыштуу бул элдер өзүнүн руханий өнүгүүсүн, айрым реалдуу тарыхый окуяларын оозеки эпикалык жанрда көркөм типтештирип чагылдырып келген. Элдик оозеки чыгармачылык өз табиятына ылайык түрдүү доорлордогу турмуш, табият, жакшылык менен жамандык ж.б. тууралуу түшүнүктөрүн, алардын ички өзөгүнүн мазмуну ошол доорлордун тактоосунан өтүп келгендиги маалым [4].

Кыргыз жана алтай элдеринин тектештиги тилдик жагынан да ачык көрүнөт, окумуштуу Н.А. Баскаковдун классификациясы боюнча кыргыз, алтай тилдери Алтай тил уясынын түрк тайпасынын кыргыз-кыпчак тобун түзөт. Түрк тилдеринин ичинен ушул кыргыз жана алтай тилдеринде гана үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамы - сингармонизм толук сакталарын илимпоз баса белгилейт. Мында окумуштуу түрк тилдеринин классификациясын түрк элдеринин жана тилдеринин тарыхый өнүгүшүнүн хронологиялык иретине байланыштырып караган (Баскаков Н.А., 1952).

Чындыгында эле дүйнөлүк тилдердин классификациясында Алтай тил уясындагы кыргыз тилине эң жакыны алтай тили. XVIII-XIX кылымдарда Батыш Европа, орус окумуштуулары аталган тил уясына кирүүчү тектеш тилдер тууралуу маселе көтөргөн. Алгач бул гипотеза болсо, улам убакыттын өтүшү менен илимде такталып, азыр теорияга айланып олтурат. Буга биринчи далил Орхон-Енисей таш жазууларынын табылышы болгон. 1890-жылдарды бул жазуулар окулуп, Сибирь аймагында жашаган элдердин тилдериндеги окшоштуктар изилдене баштайт. Алтай тил уясы монгол, тунгус-манжур жана түрк тайпаларынан турары белгилүү. Алардын ичинен түрк тайпасындагы тилдер кыргыз тилине жакынкы тектеш болсо, монгол жана тунгус-манжур тилдери салыштырмалуу алыскы тектеш тилдер болуп саналат. Бирок үч тайпанын тең тилдери Орхон-Енисей таш жазма тексттерине окшош. Мындан тарыхый планда алып караганда бул тилдерде сүйлөгөн элдердин тамыры бир экендигин байкоого болот.

Жогоруда белгиленгендерди эске алуу менен кыргыз жана алтай эпикалык жалпылыгы, алардагы орток сюжеттердин типологиясынын фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп салуу аталган маселелердин ачыкталышына өбөлгө түзүлөрү анык. Көөнө эпостор ар кандай элдин көркөм өнүгүүсүндө мифтен өнүп чыккан сөз өнөрүнүн байыркы формасы болуп саналат. Мындай мифтен элдик эпоско айлануу учурунда аталган жанр ар түрдүү стадияларды басып өтөт, алар маселен алгачкы стадия жана типологиялык кийинки стадиялар. Иликтөөгө алынган тектеш элдердин эпостору алгачкысына таандык болуп, көөнө түшүнүктөргө негизделген мотивдерге бай, архаикалык белгилери туруктуу сакталгандыгы байкалат.

Көөнө эпикалык чыгармалардын башкы каармандары жердеги алгачкы адамдар болуп саналат. Алар уруу жашай турган жерди жаратышат, андан соң күн, ай, жылдыздар жаратылат.

Алгачкы адамдар желмогуздарды жеңип жерди жашоо үчүн ыңгайлуу абалга алып келишет, бул хаосту жеңүү, дүйнө түзүмүн иретке келтирүү десек болот. Алар отту пайдаланууну, мергенчиликти, дыйканчылыкты, ооруну дарымдоону үйрөтүшөт, ошентип бул дүйнөдө мындан ары дайым боло берүүчү тартипти орнотушат. Бул сюжет туруктуу сакталуу менен улам өнүгүп фольклордук сюжеттен салттуу ордун табат [2]. Буга жакынкы жана алыскы тектеш чыгыш, түрк-монгол элдеринин фольклорунан көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Маселен якут олонхосунда Эр Соготох ж.б. кыргыз эпосу “Эр Төштүк”, алтай эпостору “Алып-Манашта”, “Маадай-Карада” да ушундай алгачкы адамзаттык көөнө дүйнөтааным орун алган. Учурда мифология менен фольклордун катышы фольклор таануу илиминде түрдүү аспектиде такталууда.

Жалпылап алганда, алгачкы адамзаттык аң-сезим үчүн миф чыныгы нерсе, анда укмуштуулук жок. Мифтен элдик эпоско өтүү жолунда байланыштын мазмуну өзгөрө баштайт, жогоруда белгилегендей, миф ыйык билим болсо, баатырдык эпос – эрдик тууралуу ыр. Кыргыз жана алтай эпосторунда ушул эле башат бирдей сакталгандыгы көрүнөт. Алардагы баатыр каармандардын образдары чыгармалардын оозеки табиятына ылайык кийинки доорлордо улам толукталып олтурган. Эпостордогу мифологиялык персонаждар чыгармалардын архаикалык өзөгүн ачуучу негизги элементтер катары каралат.

Байыркы доорлордун тереңинде мифологиялык түшүнүктөр дүйнө таанымдын алгачкы формасы болуп, дүйнөнүн бүтүн бир түшүнүгүн туюнтуп турган жана ал туюнууда практикалык, илимий, көркөм таанымдар али бири-биринен бөлүнө элек болгондугун фольклордук материалдар, алардын ичинде элдик эпостор тастыктап турат. Эпос баяндаган окуялар мурдагы доорлорго таандык. Маселен алтай эпосу “Маадай-Карада” байыркы доордогу баатырдын портрети төмөндөгүчө сыпатталат [9]:

Суу елбистен ады бүткөн – кара-калтар,
Туу елбистен бойы бүткөн – Маадай-Кара.

Ал эми кыргыз эпосу “Эр Төштүктө” буга үндөш төмөнкүдөй ушул сыяктуу эле портреттик мүнөздөмө кездешет [10]:

Оң далың опсуз кең кылган, Төштүк,
Жараткан сүйүп шер кылган, Төштүк,
Жалпы журтка эр кылган, Төштүк,
Тан, атар салкын бозумсуң, Төштүк.
Жаныма жакын досумсуң, Төштүк,
Алты айлык чөл көргөн, Төштүк,
Адам көрбөс жер көргөн, Төштүк...

Мындан көрүнүп тургандай эки элдин, кыргыз жана алтай элдеринин эпосторундагы баатырлардын портреттик сүрөттөмөлөрүндө алардын алптыгынан, өзгөчө баатырлыгынан кабар берген мүнөздөмөлөр орун алган.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар. Изилдөөдө бир нече жаңы натыйжалар алынды:

1) азыркы фольклористикадагы актуалдуу багыттар аныкталып, өз ара салыштырылып берилди;

2) кыргыз-алтай фольклордук тектештиги боюнча бул багыттагы илимий изилдөөдө алардын орток тиологиясын ачуунун мааниси белгиленди;

3) кыргыз жана алтай элдерине тиешелүү оозеки чыгармачылык түзүмдөгү аналогиялуулуктун эпикалык табиятка байланыштуу себептери көрсөтүлдү.

Бул натыйжалар фольклористика үчүн маанилүү деп ойлойбуз. Кээ бир табылгалар тектеш фольклордук чыгармачылык жөнүндөгү гипотезанын такталышына аргументтелишине салым кошуу мүмкүнчүлүгү бар.

Жыйынтыктар:

1. Азыркы фольклортаануудагы структуралык-салыштырма методологияны колдонуу менен кыргыз жана алтай элдеринин фольклорундагы жанрларды, анын ичинен эпосторун иликтөөлөрдү алып баруу жакшы натыйжаларды берет;

2. Элдик оозеки чыгармачылыкты илимий изилдөө иштеринин аталган эки элдеги жалпы тематикалык пландары кеңейтилип каралуусу, тереңдетилиши учурда маанилүү;

3. Жаш окумуштууларга илимий экспедицияларга чыгууга, илимий иш сапарларга, эл аралык конференцияларга барууга шарт түзүлсө илимий иштердин сапаты кескин жогорулашына өбөлгө түзүлмөк.

Адабияттар тизмеси:

1. **Абдыракунов, Т.** Бабалардан калган сөз. Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар [Текст] / Т.Абдыракунов. – Ф.: Илим, 1981.- 6 б.
2. Алтай кай чөрчөктөр.– Туулуу-Алтай, 1985. – Т.1.- 5 б.
3. **Бартольд, В.В.** Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / Түз. Ө. Каравев. – Б.: Кыргызстан-Сорос, 1997. – 454 б.
4. **Жусупов, К.** Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин) [Текст] / К.Жусупов. – Б.: Бийиктик, 2006. – 67 б.
5. **Кебекова, Б.** Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы.- Ф.: Илим, 1985.-234 б.
6. **Кыдырбаева, Р.З.** Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Б.: Шам, 1996.- 393 б.
7. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки (Редакциялык коллегия: Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, С.Закиров). - Ф.: Илим, 1973.-75 б.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. 1-т. - Б.: Шам, 2004.- 27 б.
9. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1973.- 76 б.
10. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Бишкек, 1996.-18 б.

DOI:10.54834/16945220_2022_2_119

Поступила в редакцию 10. 05. 2022 г.

УДК 894.341:3398.91

Калмурзаева А.А.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. универ., Кыргызская Республика

Жолдошева А.К.

ст. преп. Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

Турдуева А.С.

мл. сотруд. центра лингвист. исслед.Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

КУТ ТҮШҮНҮГҮ КЫРГЫЗДЫН МЕНТАЛДЫК-ТИЛДИК ДҮЙНӨ СҮРӨТҮНДӨ

Изилдөөнүн предмети катары кыргыздын когнитивдик тилдик дүйнө сүрөтүнүн элементи болгон кут концепти каралды. Изилдөөнүн максаты болуп кут сөзүнүн семантикасын, менталдык-тилдик касиеттерин, мазмундук түрлөрүн жана катмарларын бир бүтүндүк катары талдап чыгуу саналат. Макалада салыштыруу, сыпаттоо, анализ, жалпылоо методдору колдонулду. Изилдөөнүн жүрүшүндө бир нече жаңы натыйжалар алынды. Кут сөзүнүн негизги жана туунду, реалдуу жана ирреалдуу, түз жана өтмө, денотативдик жана коннотативдик, нейтралдуу жана экспрессивдүү маанилери аныкталды, бул маанилер кыргыздын улуттук менталдуулугунун зарыл түзүүчүлөрү катары мүнөздөлдү, мында сакралдык-мифтик семанын үстөмдүк кылышы көрсөтүлдү, концепттин когнитивдик-семантикалык мазмуну түркологиянын алкагында каралды. Бул жоболор теолингвистика, лингвокогнитология, этимология, лексикография үчүн баалуу. Келтирилген фактылар кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн да зарыл материал боло алат. Бул изилдөө кыргыздын когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүн кенен жана ар тараптан сыпаттоого мүмкүнчүлүк ачат.

Негизги сөздөр: теолингвистика; Кудай; семасиология; концепт; түшүнүк; менталитет; сакралдык маани; этикеттик маани.

ПОНЯТИЕ КУТ В КЫРГЫЗСКОЙ МЕНТАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В качестве предмета исследования выбран концепт кут, являющийся элементом кыргызской